> rende valsche vlechten te spijkeren. Vermenging van fantastische en werkelijk levende personen is dus een h y b r i s, die geene navolging verdient".[1]

In tegenstelling met Ten Brink vond Simon Gorter „de ongezochte lofrede op Mevr. Bosboom-Toussaint" meesterlijk. De auteur was volgens hem het best geslaagd in die passages waar het Gelderse landvolk optreedt. De criticus was minder te spreken over Cremer's vermoeiende uitvoerigheid:

> „De heer Cremer wilde de Nachtwacht schilderen in den trant van Dou en Metsu. Hij heeft zich ongeloofelijk veel moeite gegeven. Geen plooitje, geen naatje, geen afgesleten plekje, geen knoopje en geen veertje van mantel of vaandel, of 't mag met den loup bekeken worden — geen haartje, geen wratje op hand of gelaat, of 't heeft zijn eisch — maar den beschouwer doen de oogen pijn van 't zien, en terwijl alles gelukt is, mislukte 't geheel".[2]

Terecht ook maakt Gorter aanmerking op de „honderd maal gedrukte beeldspraak", het „melodramatisch-hoogdravende" en „het onnoozel-naïeve" in *Anna Rooze.*

Er zou uit deze roman een aannemelijke bloemlezing samengesteld kunnen worden, maar in zijn geheel kan het boek ons niet bekoren. Cremer versterkt ons in de overtuiging, dat hij de gaven om een roman te schrijven mist. Alleen in zover er een ruime maatschappelijke belangstelling tot uiting komt, is het werk van belang.

Eerste sociale roman

Een echte sociale roman was *Hanna de Freule* (1873). Cremer's onderwerp is hier de botsing van kapitaal en arbeid. De fabrikant Degen wordt getekend als een man, die voor zijn arbeiders niet het minst voelt en niet van plan is toe te geven aan hun rechtvaardige eisen en verlangens: loonsverhoging, vermindering van arbeidsduur, geen kinderen in de fabriek. Cremer stelt hem voor als een monster van egoïsme. Om niet de indruk te wekken, dat hij deze parvenu ziet als een vertegenwoordiger van alle fabrikanten, plaatst hij als compagnon naast Degen zijn toekomstige schoonzoon Bronsberg, die ernstig tracht het lot van de arbeiders te verbeteren en niet onwelwillend staat tegenover hun rechtvaardige eisen. Onder de arbeiders is Wouter Glover de ideale figuur. Hij treedt op als woordvoerder van zijn makkers. Maar deze edele arbeider laat zich te veel op sleeptouw nemen door een leugenachtige fabrieksbaas, zodat hij de juiste verhoudingen uit het oog verliest. Naast Wouter als het type van de moderne arbeider, staat Abel als de ouderwetse werkman, die zijn lot met tevredenheid draagt, in

[1] a. w. bl. 165.
[2] *De Gids*, 1869, I, bl. 285.

alles de wil van God ziet, en tegen dreigementen en oproerige handelingen is. Cremer beschrijft nu de groeiende ontevredenheid van de arbeiders. Zij houden bijeenkomsten, formuleren hun eisen en sturen afgevaardigden naar de twee fabrikanten. Bij een eerste onderhoud maakt Degen zich zo kwaad over de „brutale" eisen van het werkvolk, dat hij — na een min of meer dreigende houding van Glover — door een beroerte wordt getroffen en even later sterft. Bronsberg tracht de arbeiders tot kalmte te brengen met de verzekering, dat hun klachten onderzocht zullen worden. De arbeiders weten dat Bronsberg niet ongenegen is verbeteringen aan te brengen, maar door het werk van enkele opruiers stellen zij hun eisen nog hoger en dreigen met staking. Bronsberg wil niet toegeven aan onredelijke en onmogelijke verlangens en zeker niet onder dreigementen. De staking breekt uit. Een overstroming verwoest de fabriek, zodat de arbeiders wel gedwongen zijn tot werkeloosheid. Bronsberg krijgt dan langzamerhand zijn invloed op de arbeiders terug. De fabriek zal weer opgebouwd worden, terwijl het loon ondertussen doorbetaald wordt. Bronsberg zal de verbeteringen, die hij al lang van plan was, doorvoeren. Kapitaal en arbeid verzoenen zich. Tussen al deze gebeurtenissen treedt de arbeidster Hanna, onwettig kind van Degen, op als reddende engel.

De meeste figuren in deze roman zijn niet bijzonder geslaagd: het gewone euvel in Cremer's grotere werken. Zo blijft het een raadsel, hoe Hanna, die toch op zijn minst als een zwakzinnige figuur wordt getekend, later nog een geschikte persoon voor een huwelijk kan zijn. Het lag meer in de lijn van de verwachting, dat zij in een gesticht terecht zou komen. Dergelijke tegenstrijdigheden treffen we ook bij andere figuren aan. Ze verminderen de litteraire waarde van het boek aanmerkelijk. De toon van het werk is dikwijls sentimenteel, gezwollen en pathetisch: eveneens een fout, die Cremer in zijn romans nooit heeft kunnen vermijden. Deze tekortkomingen veroorzaken de onwerkelijke en onechte sfeer, die over dit verhaal hangt.

Cremer's bedoelingen zijn overigens duidelijk genoeg. Hij wil op de eerste plaats laten zien, dat er een andere mentaliteit onder de arbeiders aan het opkomen is. Naast de arbeider, die in alles berust, staat de jonge, krachtige arbeider, die voor zich zelf en voor zijn kinderen een betere toekomst eist. De schrijver staat niet helemaal afwijzend tegenover deze nieuwe houding. Hij erkent het recht van de arbeider om op te komen voor zijn belangen. Loonsverhoging, vermindering van werktijd, afschaffing van kinderarbeid, een betere inrichting van de fabrieken wat betreft hygiëne en veiligheid zijn volgens hem dringend nodig. Hij weet echter ook, dat de arbeiders in hun eisen onredelijk kunnen worden, vooral als zij zich te veel laten beïnvloeden door allerlei oproerige elementen. Vandaar staat de schrijver aan de kant van de arbeiders, als zij hun verlangens kenbaar maken

aan Degen, maar niet, als zij onder bedreiging van staking hun onredelijke eisen stellen aan Bronsberg, die reeds verschillende verbeteringen heeft toegezegd. Cremer is tegen revolutionnaire gewelddaden: daar ziet hij voor de arbeiders geen heil in. Het is overigens uit zijn werk niet duidelijk op te maken of hij staking geheel en al afkeurt. Verbetering van het lot der arbeiders verwacht hij van een goede verstandhouding tussen kapitaal en arbeid. Daarom wekt hij niet op tot klassestrijd, maar stelt als ideaal, dat fabrikanten en arbeiders elkaar zullen vinden, om in wederzijds begrijpen tot verbetering van arbeidsvoorwaarden te komen. Dat Cremer in zijn tijd, toen de klassestrijd nog niet de scherpe vorm van later jaren had aangenomen, deze oplossing voorstond, is niet zo vreemd. Dickens, die evenmin voor revolutionnair optreden was, zocht de oplossing in dezelfde richting. Het is trouwens van weinig belang, hoe Cremer zich een oplossing dacht voor deze vraagstukken. Het voornaamste is, dat hij de erbarmelijke toestand, waarin de arbeiders verkeerden, ook in dit werk signaleert; dat hij hun recht op verbeteringen erkent en bepleit; dat hij toont iets te begrijpen van de geest, die onder de arbeiders begon te groeien.

Hanna de Freule is de eerste roman in onze literatuur, waarin het sociale vraagstuk aan de orde komt. Voor de eerste maal klinkt hier de stem van de ontwakende arbeidersklasse. Bij al de gebreken die het werk heeft, mag men dit feit niet uit het oog verliezen.

Toen Cremer dit werk schreef, stond hij onder invloed van Dickens. *Hard Times* heeft hem tot voorbeeld gediend.[1] Toch moet deze Engelse invloed niet overdreven worden. Dat Cremer voor zijn werkstaking niet kon steunen op gebeurtenissen in ons eigen land, zoals beweerd is, blijkt minder juist.[2] Ook de achterlijkheid in ontwikkeling, die Cremer's arbeiders kenmerkt, en de afwezigheid van elke organisatie beantwoorden meer aan Nederlandse dan aan Engelse toestanden. Het blijft echter waar, dat Cremer in dit werk veel aan Dickens te danken heeft. Dat *Hanna de Freule* ver beneden *Hard Times* staat, ofschoon dit lang niet Dickens' beste werk is, zal niemand verwonderen.

Al hebben we een werkelijk sociale belangstelling bij Cremer gevonden, toch is dit geen reden om hem voor te stellen als een pionier. Een Nederlandse Dickens kan men hem niet noemen, hoeveel hij ook overeenkomt met deze schrijver. Was hij zijn tijd niet vooruit, hij ging in ieder geval met zijn tijd mee. Revolutionnair was hij zeker niet, conservatief als een Tollens, Ter Haar of Beets evenmin. Hij volgde de veranderingen, die zich op maat-

1 De Vooys heeft dit aangetoond in zijn reeds genoemde studie.
2 De Vooys, a. w. bl. 31; Brugmans, *De Arbeidende klasse*, bl. 216 en 258 v.

schappelijk en economisch gebied aan het voltrekken waren, met belangstelling, en trachtte met zijn geschriften mee te werken aan het tot stand komen van betere verhoudingen. Aan Van Koetsveld, Multatuli en Cremer is het te danken, dat de belangstelling voor sociale vraagstukken in onze literatuur ook vóór 1880 tot uiting komt.